

BERTA ELEONÓRA

(Ungvár)

A sírjelek kialakulásának és változásának története a kárpátaljai reformátusság körében

Amikor az utazó a vidéket járva képet akar alkotni magának annak lakosairól, a régi tapasztalat szerint legjobb, ha felkeresi a temetőt. A sírok csendjében feleletet lehet kapni a sokszor átírt történelem, a kétes politikai döntések, manipulált statisztikák, népszámlálási adatok kérdéseire.

Az alábbiakban Kárpátalján, az általam vizsgált magyar lakta, többségében református vallású falvakban igyekszem bemutatni a sírjel állítás szokásait (Salamon, Técső, Gyula).

Az egyes jelrendszerek mindig egy adott társadalomhoz és kultúrához kötöttek, egy történetileg kialakult népcsoport, egy közösség használja azokat. E jelrendszereket az üzenetközvetítés mindennapos társadalmi gyakorlata teszi élővé és hatékonyá. Kitűnő példája ennek a temetők sírjelei, ezen belül is elsősorban a fejfák. Aligha van a néprajznak olyan kérdése, mely annyira foglalkoztatta volna a kutatókat és az érdeklődőket, mint a református temetők fejfái.

A fejfa, mint sírjel a magyarság kultúrájának archaikus, kultikus elem. Az utóbbi százötven évben ismeretes faragott sírjelek a reformáció térhódítása után terjedtek el, mégpedig a kálvinisták körében. A fejfaállítás szokásának eredete tekintetében döntő jelentősége van az 1781. évi vallási türelmi rendeletnek, ami lehetővé tette, hogy bármely vallású ember bármilyen sírjelet állíthasson sírjára.

A fejfa, mint nevei mutatja, fából készült sírjel, melyet a halott feje felőli részén helyeztek el a síron. Mint fa sírjel értelemben használatos összetett szó 1833-ban jelent meg először Kassai József *Származtató s gyökerező magyar-diák szókönyvében*. A fejfák formai gazdagsága mellett fontos a jelentésük rendszere. Ugyanis a szó valódi értelmében jelként működnek, s ezáltal az emberek, a közösség számára üzeneteket közvetítenek. Az ő feladatuk, hogy jelezzék az eltemetett nyugvóhelyét és informálják az élőket az elhunyt személyéről, adatairól, ami által őrzik az elhunyt emlékét. A halott-tisztelet alkalmával az élő hozzátartozók összegyűlésének helyét jelzik. Mondhatjuk, hogy a fejfa a halott ember helyett áll ott. Ezáltal jelzi, hogy ott egy sír van, ami megszentelt föld, amire nem szabad rálépni.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy a temetési szertartás egyik legfontosabb tárgyi kelléke, a sírjel. Minden kutatópontra a sírjelek a halott felekezeti hovatartozás szerint különböznek egymástól. A reformátusok fejfát, a katolikusok keresztet; a görögkeleti vallásúak csapottkeresztet; míg a zsidóság sírkövet állítottak, állítanak hozzátartozójuk sírhantjára. A sírjelek alakjából tehát következtettek a halott vallására, mert elsősorban ezt jelölte.

Elmondható, hogy Kárpátalján a vizsgált településeken, a 900-as évekig a reformátusok között legelterjedtebb sírjel, a fejfa volt. A fejfákat olyan keményfából faragták, amelyek képesek voltak hosszabb ideig ellenállni az időjárás viszontagságainak. Ezért leggyakrabban akácból, ritkábban tölgyből készítették. Az akácból készített fejfák többsége rendkívül tartós volt, csontkeményre volt képes konzerválódni. A puhafákat gyors pusztulásuk miatt nem lehetett fejfaállítási célra használni.

Salamonban megtörtént, hogy az emberek még életükben kiválasztották azt a fát, amelyből a fejfát szerették volna maguknak. A vizsgált kutatópontokon mindenütt volt fejfafaragó. Ő nem foglalkozott az anyagbeszerzéssel. A halott hozzátartozója vitte a megfelelő fát. Így természetesen bekövetkezett az, hogy a fejfa bizonyos tekintetben a vagyoni helyzet értékmérője is lett. Minél nagyobb volt a fa, annál nagyobb méretű sírjelet lehetett faragtatni.

A fejfa méretei változtak, de általában 2-3 métereseek, s a földből 160 cm-től két méteres magasságig álltak ki. A fejfa földre kerülő részét Salamonban szurokkal kenték be, hogy ne korhadjon el olyan könnyen. Ez akkor lett volna igazán hatásos, ha az egész fát átitatták volna a védőszerrel, de mivel a felső részére véstek, akkor ez nem lett volna látható. A felső részt rendszerint befestették, legtöbbször feketére, vagy lekenték *olifával* (olajfirnisszel).

Napjainkban azonban, ahol a fejfának még akadnak maradványaik, már alacsonyabbak, mivel a földbészúrt rész idővel kórhad, ezért mindig lejjebb szűrják őket. A fenti részt pedig az időjárás viszontagságai teszik próbára. Ezért, vannak olyan megmaradt fejfák, amelyek jó ha elérik az 50 cm-t. Annak ellenére, hogy igyekeztek keményfából – bükk, tölgy, akác – készíteni, a fentiekben említett okok miatt, a fejfák életkora nem haladta meg a 60–80 évet.

A vizsgált területeken a fatönkös fejfák voltak ismereteseek, amire a még fennmaradtakból tudunk következtetni. Lábfát sehol nem találtam, de nem is hallottam arról, hogy a sír végébe szúrták volna a vivőfákat.

A sírjelek díszítése, ornamentikája nem túl gazdag. Fejfára az elhunyt adatainak kívül félholdat, kelyhet, tulipánt vagy a szomorúfüz néhány formáját faragták – szomorúfüz cserépből kinöve vagy gyökeret eresztett szomorúfüz.

A szomorúfüzzel, mint díszítőelemmel, nem mindenki ért egyet. Kirner A. Bertalan például ezt a motívumot nem ismeri el szomorúfüznek, ő rozmaringnak nevezi. „A rozmaring virág sok fejfára fel is van vésve és némelyik magyarázó vagy kutató a rozmaringot fűzfának minősíti, pedig vkitathatatlan, hogy cserépbé fűzfát nem természetnek”. Lehet, hogy igaza van, de az általam vizsgált kutatópontokon ezt mindenki szomorúfüzként ismeri, ezért a továbbiakban is ennél maradnék.

A fejfa felső részén – a szomorúfüz alatt vagy felett – olvasható leggyakrabban az **A B F R A** felirat, jelentése: **A Boldog Feltámadás Reménye Alatt**. A fejfa alsó részén található a **B P.** – **Béke Poraira** rövidítés.

A vizsgált kutatópontokon, körülbelül az 1910-es évektől jelennek meg a sírkövek. Ezek szürke vagy fehér színű kőből készültek. Eleinte csak módosabb családok engedhették meg maguknak, de később már sokan ilyet állítottak elhunytjaik sírjára. Az első sírkövet, mivel eddig ilyen nem volt elterjedve, szinte mindenki megjegyzi, hogy kinek volt készítve, „tulajdonosát” számon tartották. A sírkövek szinte ugyanazokat az adatokat, információkat tartalmazzák, mint a fejfák, csak ezeken már előfordul egy-egy sírvers is. Ezeken is a szomorúfüz és a kehely a díszítőelem.

Az 1960–70-es évek gazdasági fellendülése, az életformaváltás és a hagyományok lazulásának eredményeként a temetőekben megjelentek, majd rohamosan elszaporodtak a jellegtelen márványszerű műsírkövek. Ezek a legnagyobb formai változatosságban, a díszítménykincs giccses túlburjánzásával, az eredeti jelfunkciót egyre inkább presztízsszimbólummá változtatva sajnos mára szinte teljesen kiszorították a fejfákat. Pedig Kunt Ernő szavaival élve „... az elmúlás szobrai voltak ezek a lét és nemlét határán emelkedő

faoszlopok, amelyek az egyént még halála után is bekapcsolták, ha csak egy rövid ideig is, a közösség életébe”.

A márványszerű sírkövek legtöbb helyen fekete, de a fiataloké, elsősorban gyerekeké vagy fiatal lányoké fehér színű.

Az adatokon, a felekezeti hovatartozást tükröző szimbólumokon és a sírversek mellett megjelentek a fényképek, legújabbán pedig a márványba pontozásos módszerrel készült (gravírozott) arcképek vagy teljes alakú képek.

Temetéskor, a legtöbb településen napjainkban is fából készült fejfát vagy keresztet állítanak a sírra. Técsőn egy kis fémtáblát erősítenek a fejfára, amin a halott neve születési és halálozási dátuma van. A tetejére kis deszkalapot, *tetőt*, tesznek, ami arra szolgál, hogy a fejfát megvédje az időjárás viszontagságaitól, a sírhantot pedig facölöpökkel veszik körbe, hogy le ne ömöljön a föld.

Salamonban temetéskor rögtön vasból készült sírjelet tesznek. Ez két vascsőből áll, amit összeköt egy réztábla, amin a halott adatai vannak feltüntetve.

Ezeket azonban – mind a fából, mind a vasból készült sírjeleket – az elhalálozás évfordulóján sírkőre cserélik.

A vizsgált kutatópontokon a kiscsaládi temetkezés figyelhető meg. Házaspárokat egy sírba tesznek. A 10–15 éves gyerekeket, de még a felnőtteket is, akiknek nem volt saját családja, a szülők sírjába temetik.

A sírokat elhalálozási sorrendben, felekezetenként külön, kezdték ásni. Az azonban természetes, hogy férj és feleség egymás mellé kerül még akkor is, ha különböző vallásúak.

A sírba történő elhelyezés rendje már a XVII. században kialakult: a férfit jobb, a nőt bal oldalra temetik. Ennek a szokásnak a megmaradását elősegítette az az egyházi felfogás, mely szerint, ha valakit meg akarunk tisztelni, akkor jobb felől ültetjük. Ez legtöbbször még napjainkban is így van. Néhány esetben azonban találkozunk ennek ellentétes példájával is. Ez vagy a hagyományok felbomlásával magyarázható, de inkább valószínűbb az, hogy a korábban eltemetett házaspár határozza meg a sírban történő elhelyezést.

A sírjelek, a hantok legtöbb esetben falfanként eltérő módon illeszkednek sajátos rendbe. Legegyszerűbbek és feltehetően a legarchaikusabb jegyeket őrzik azok a temetők, amelyekben nem találunk semmiféle rendhez való igazodást. Egyetlen dolog van, aminek meg kell felelni, a sírok egy irányú tájolása. Ez a bemutatott temetőkben mindenütt kelet–nyugati irányú.

Sajnos, napjainkban azt tapasztalhatjuk, hogy a sírkövek állításában is megkezdődött egyfajta versengés. Minél nagyobb, díszesebbet készíttetnek a hozzátartozók, ami persze nem olcsó mulatság. És pont ezen van a hangsúly, hogy már ebben is, itt is a pénz veszi át az irányítást. Egy-egy síremléket, szinte státuszszimbólumként emeltetnek a hozzátartozók. Olyan érzésünk támad, hogy ezek a síremlékek már nem az eredeti funkciójukat töltik be, hanem a hozzátartozók vagyoni helyzetét hirdetik. Igaz, hogy faluközösség ezt nem nézi *jó szemmel*, kineveti, sőt megveti a „mű” készítőit, ennek ellenére mégis akadnak akik „versenybe szállnak” velük. Pedig, már a kisebb falvak temetőiben is egyre több lefedett sírral találkozunk, mert a hozzátartozói nem élnek a faluban, legtöbbször áttelepültek Magyarországra, nem tudják gondozni a sírt.

Mi lesz 10–20 év múlva ezekkel a síremlékekkel, ezekkel a „mauzóleumokkal”? Nem lehet velük kezdeni semmit. Nem lehet a helyére temetkezni. Nem egyszerűbb lenne újra fejfákat állíttatni? Amelyek idővel elkorhadnának, a sírt benőné a fű és lehetne arra a

helyre ismét temetkezni. Ez gazdaságosabb és esztétikusabb is lenne, és ami a lényeg visszakanyarodhatnánk a fejfaállítási hagyományainkhoz.

A sírjelekről összefoglalásként elmondhatjuk, hogy egy közösség számára mindenkoron a folyamatosság jelei voltak, az ősökkel való kapcsolat jelképei, amiről az élők sohasem mondtak, és reméljük, az elkövetkezőkben sem mondanak le, még ha azok sírkövek is lesznek, nem pedig fejfák.

IRODALOM

1. Balassa Iván. A magyar falvak temetői. – Budapest, Corvina Könyvkiadó, 1989.
2. Bartha Elek. Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban. – Debrecen, 1985.
3. Hoppál Mihály. Etnozemiotika. – Debrecen, 1992.
4. Kirener A. Bertalan. Fejfák között száz falu temetőjében. Békési Téka, 20. sz.
5. Kunt Ernő. A magyar népi temetők szemiotikai elemzése // Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV.
6. Novák László. Fejfák a Duna–Tisza közén. – Nagykőrös, Petőfi Nyomda, 1980.

Берта Елеонора

З історії формування надмогильних знаків та їх перемін у середовищі реформатів Закарпаття

Резюме

У статті автор основну увагу звертає на історію формування надмогильних знаків та їх перемін у середовищі закарпатських реформатів угорської національності.

Відомо, що символом історичного зв'язку з померлими рідними є надмогильні знаки, які становлять важливий науковий матеріал для етнографів та істориків Закарпаття. Берта Елеонора висловлює думку, що було б добре започаткувати у майбутньому, аналогічно до традиції минулих часів, надмогильні знаки виготовляти з дерева твердої породи.